

Beata Kwiatkowska-Kopka*

Z badań nad domami opatów w klasztorach benedyktyńskich

From the research on abbots' houses in Benedictine monasteries

Słowa kluczowe: architektura średniowieczna, archeologia, monastyjizm, klasztor, benedyktyni, opat, rezydencja

Key words: medieval architecture, archaeology, monasticism, monastery, Benedictines, abbot, residence

Problematyka rezydencji opackich w klasztorach należy do zagadnień rzadko podejmowanych przez badaczy¹. Osobne, reprezentacyjne budynki mieszkalne dla opatów, wznoszone w ramach kompleksu kościelno-klasztornego, nazywane w literaturze przedmiotu opatówkami, domami lub pałacami opackimi wraz przyległym do nich terenem, oficynami gospodarczymi oraz mieszkaniami dla gości i służby tworzyły razem pewną odrębną od konwentualnej przestrzeń. Pozycja, jaką we wspólnocie benedyktyńskiej zajmował opat, skłania do refleksji nad kształtem budowli, które spełnić mogły wymagania wynikające z zaleceń samego św. Benedykta. Opat bowiem był nie tylko zwierzchnikiem i opiekunem wspólnoty, był także reprezentantem instytucji, która włączona była w system państwowy².

W dostępnych opracowaniach dotyczących badań nad konwentem (ze swym zwierzchnikiem na czele), klasztorom postrzeganym jako system działający w ściśle określonych realiach instytucjonalnych, materialnych i przestrzennych odczuwamy pewien niedosyt.

Wczesne klasztory na Zachodzie zarówno w formach anachoreckich, jak i cenobitycznych powielały – w zakresie rozwiązań przestrzenno-funkcjonalnych – wzorce wschodnie. Cechą charakterystyczną wczesnego monastyjizmu była różnorodność form.

Wynikało to głównie z istnienia wielu reguł, często bardzo zróżnicowanych pod względem norm i zwyczajów³. Rewolucyjne zmiany spowodowała – nawiązująca co prawda do wcześniejszych, ale reprezentująca całkowitą nowość – reguła zredagowana przez św. Benedykta z Nursji. Stała się ona wzorem i standardem zachodnioeuropejskiej obserwacji – zawierała pełny kodeks życia mniszego oraz jego obowiązki. Podstawową cechą dzieła św. Benedykta jest to, że obejmuje całość życia we wspólnocie: ideał, duchowość, prawa, władzę, pracę, przepisy karne, a także przepisy dotyczące organizacji przestrzennej w obrębie murów klasztornych: „Klasztor powinien – jeśli to możliwe – tak być urządzony, aby

The issue of abbots' residences in monasteries is rarely addresses by scientists¹. Separate, formal residential buildings for abbots, erected within the church-and-monastery complex, known in the literature as abbots' houses or palaces, together with adjoining property, utility outhouses, guesthouses and servants' quarters constituted a space separated from the monastic. The position held by an abbot in the Benedictine community induces to reflect on the shape of buildings which were to satisfy requirements resulting from the instructions of St. Benedict himself. The abbot was not only the superior and guardian of the community, he was also a representative of the institution that was incorporated into the state system².

In available studies concerning research on convents (with their superiors at the front), a monastery perceived as a system functioning in strictly determined institutional, material and spatial reality, we are left feeling slightly unsatisfied.

Early monasteries in the West, both in their anchorite and cenobitic forms, copied Eastern models, as far as spatial-functional solutions are concerned. A characteristic feature of early monasticism was a diversity of form.

It resulted mainly from the existence of numerous rules, frequently quite varied as far as norms and customs were concerned³. Revolutionary changes were caused by the rule formulated by St. Benedict of Nursia, which alluded to earlier principles but in itself represented a complete novelty. It became a model and standard of west-European observance – it encompassed a full codex of monastic life and its duties. The fundamental feature of the work by St. Benedict is that it encompasses the entire life in a community: the ideal, spirituality, laws, power, work, penal regulations, as well as rules concerning spatial organisation within the monastery walls: “A monastery should, if it is possible, be organized in such a way that everything that is necessary could be found in it; hence: water, a mill, a garden and workshops, so that brothers do not have to go outside, as it is not beneficial for their souls”⁴.

* dr Beata Kwiatkowska-Kopka, kierownik działu rezerwatów i lapidarium, Zamek Królewski na Wawelu

* Beata Kwiatkowska-Kopka, PhD, director of the reserves and lapidarium department, Royal Wawel Castle

wszystko co potrzebne, w nim było; a więc woda, młyn, ogród i warsztaty, by bracia nie musieli wychodzić na zewnątrz, bo to nie jest korzystne dla ich duszy”⁴.

W Europie wczesnośredniowiecznej siódmego i ósmego wieku panowało nadal duże zróżnicowanie w zakresie formuły życia monastycznego, co wyrażało się także w różnorodności typów zabudowy klasztornej. Rozwijający się dynamicznie ruch benedyktyński – pomimo iż zakonnicy żyli wszędzie według tej samej reguły – nie doprowadził od razu do wytworzenia jednolitego programu-schematu architektonicznej formy klasztoru⁵. Początkowo kształt siedzib, jakie zakładali, wynikał z różnorodności warunków, w jakich zmuszeni byli żyć i działać.

Stopniowo coraz liczniejsze stawały się zespoły złożone z kościoła połączonego z osobnym skrzydłem mieszkalnym. Uważa się, że takie rozwiązania były etapem przygotowawczym do zredagowania programu regularnego założenia klasztornego⁶.

Powszechnie przyjmuje się, że zmiany polityczno-kulturalne w obrębie państwa Franków, a przede wszystkim aktywność Karola Wielkiego – który w budowie nowej scentralizowanej monarchii chrześcijańskiej szukał wsparcia w różnych siłach, w tym także w zakonie benedyktynów i czynił na ich rzecz ogromne nadania ziemskie – doprowadziły do zorganizowania pierwszych wzorcowych, zunifikowanych centrów benedyktyńskiego życia. Funkcje, które w imię nowej, karolińskiej filozofii powierzano klasztorom – praca nad ujednoczeniem pisma, kopiowanie rozlicznych pogańskich autorów, nauczanie w szkole klasztornej – spowodowały, że pilną stała się potrzeba ukształtowania praktycznego planu klasztoru nadal wyrażającego ideał mniszy, ale także dostosowanego do pomieszczenia dużej liczby zakonników, organizującego przestrzeń – ośrodką gospodarczego i centrum kulturalnego.

Nowe uwarunkowania sprawiły, że w obrębie imperium Karola Wielkiego zreorganizowano w nowym duchu stare i zbudowano nowe klasztory. Reprezentowały one nową filozofię, a w zakresie rozwiązań przestrzennych – uznany za modelowy plan klasztorny. Wiele znaczących placówek powstało około roku osiemsetnego (Werden, Corvey, Centula – Saint-Riquier, Fulda, Paderborn)⁷.

Klasztor doby karolińskiej był samowystarczalną strukturą gospodarczą, opierał swą egzystencję na uprawie ziemi i hodowli, zatem jako jednostka ekonomiczno-gospodarcza zbliżony był do rzymskiej posiadłości ziemskiej. Recepcja rzymskiej koncepcji gromadzenia skrzydeł mieszkalnych wokół prostokątnego dziedzińca i portyków obiegających wewnętrzny dziedzińiec miała uzasadnienie praktyczne – odwołano się do niej nadając nową treść. To przejrzyste założenie przestrzenne wprowadzono w wielkich opactwach w obrębie państwa karolińskiego. Upowszechnienie nowej koncepcji było dziełem Benedykta z Aniane. Dzięki jego inicjatywie na dwóch synodach zwołanych do Akwizgranu w latach 816 i 817, które poświęcone były szczegółowym regulacjom spraw mniszego życia, uznano za najlepszy i zalecono jako powszechnie obowiązujący plan klasztoru z krużgankiem organizującym przestrzeń claustrum.

Wiedza na temat faktycznej najstarszej fazy architektury klasztorów benedyktynów opiera się przede wszystkim na rozpoznaniach archeologicznych. Rezultaty badań wykopaliskowych w obrębie klasztoru w Romainmotier⁸ na terenie francuskiej Jury dają wgląd w sposób rozplanowania najstarszej zabudowy klasztornej. Fakt, że od piątego wieku naszej ery w tym samym miejscu mieściła się klasztorna placówka, umoż-

liw w średniowiecznej Europie w siódmym i ósmym wieku, było nadal duże zróżnicowanie w zakresie formuły życia monastycznego, co wyrażało się także w różnorodności typów zabudowy klasztornej. Rozwijający się dynamicznie ruch benedyktyński – pomimo iż zakonnicy żyli wszędzie według tej samej reguły – nie doprowadził od razu do wytworzenia jednolitego programu-schematu architektonicznej formy klasztoru⁵. Początkowo kształt siedzib, jakie zakładali, wynikał z różnorodności warunków, w jakich zmuszeni byli żyć i działać.

Stopniowo coraz liczniejsze stawały się zespoły złożone z kościoła połączonego z osobnym skrzydłem mieszkalnym. Uważa się, że takie rozwiązania były etapem przygotowawczym do zredagowania programu regularnego założenia klasztornego⁶.

It is commonly accepted, that political and cultural changes within the Kingdom of the Franks, and primarily the activity of Charlemagne who, in order to build a new centralised Christian monarchy, was looking for support from various powers including the Benedictine order and granted them huge endowments of land – led to organising the first model unified centres of Benedictine life. Functions, which in the name of the new Carolingian philosophy were entrusted to monasteries, such as work on unifying writing, copying various heathen authors, teaching in a monastic school, resulted in an urgent need for shaping a practical plan of the monastery still expressing the monastic ideal, but also suited for accommodating a large number of monks and organizing space – an economic and cultural centre.

New conditions caused old monasteries to be reorganised in the new spirit and new ones to be built within Charlemagne’s empire. They represented the new philosophy and – regarding their spatial solutions – the plan of a monastery considered to be model. Many significant places were established around eight hundred (Werden, Corvey, Centula – Saint-Riquier, Fulda, Paderborn)⁷.

A monastery of the Carolingian epoch was a self-sufficient economic structure, basing its existence on farming the land and animal husbandry, therefore as an economic unit it resembled a Roman estate. The Roman concept of residential wings surrounding a rectangular courtyard and porticos running around an inner yard had its practical justification – it was referred to but imparted a new content. This clear-cut spatial layout was introduced in great monasteries within the Carolingian kingdom. Popularisation of the new concept was the work of Benedict from Aniane. Thanks to his initiative, on two synods called in Aachen in the years 816 and 817 which were devoted to detailed regulations concerning monastic life, the plan of a monastery with a cloister organizing the space of the claustrum was regarded as the best and recommended as generally binding.

Knowledge concerning the actually oldest phase of architecture of Benedictine monasteries is based primarily on archaeological research. Results of archaeological excavations within the monastery at Romainmotier⁸ in the French Jura, offer insight into the manner of planning the oldest monastic complexes. The fact, that a monastery has been located there since the fifth century A.D., allows for tracing subsequent stages of its development and distinguishing features characteristic for particular horizons of forming the monastic space. The Benedictine ideal – “ora et labora” – gradually acquired a material and architectonic frame.

liwia prześledzenie kolejnych faz zabudowy i wyróżnienie cech charakteryzujących poszczególne horyzonty kształtowania się przestrzeni klasztornej. Ideał benedyktyński – „ora et labora” zyskiwał stopniowo materialną, architektoniczną oprawę.

Kolejny przełomowy moment w kształtowaniu się architektury benedyktynów nastąpił po upadku monarchii karolińskiej. W okresie dezintegracji politycznej, najazdów Normanów i Węgrów wiele placówek klasztornych upadło. W klasztorach, które przetrwały, nastąpił całkowity upadek ideałów benedyktyńskich – zakonnicy prowadzili życie prawie świeckie. W tej atmosferze, na początku dziesiątego wieku, rozpoczął się proces reformy w łonie formacji benedyktyńskiej. Zarysowały się dwa nurty reformatorskie – jeden na terytorium górnej Lotaryngii w klasztorach w Trewirze i przede wszystkim w Gorze⁹, oraz drugi w Burgundii z centrum w Cluny¹⁰. Pierwszy z nich uważany jest za nurt procesarski, drugi związany był z papieżem. Kongregacja kluniacka była pierwszym zakonem w sensie organizacyjnym, ponieważ benedyktyni nigdy nie stworzyli zakonu w pełnym tego słowa znaczeniu. Klasztory, które opierały swą działalność na Regule św. Benedykta, zachowywały całkowitą autonomię, łącząc się jedynie w kongregacje. Kongregacja kluniacka wywarła ogromny wpływ na architekturę, przede wszystkim na kształt świątyni konwentualnej¹¹. Zmiany te nie miały równego natężenia w krajach Europy. Na niektórych obszarach – głównie w Italii – konsekwentnie realizowano w obrębie świątyni klasztornej założenia korzeniami tkwiące w architekturze schyłkowego antyku. W obrębie kongregacji starano się realizować model wypracowany w Cluny. Dzięki pracom K.J. Contata dysponujemy rekonstrukcją układu przestrzennego całego założenia około roku 1150¹². Imponujących rozmiarów świątynia usytuowana jest po stronie północnej całego kompleksu, od południa przylega do niej zwarta zabudowa claustrum – nieregularny w kształcie wirydarz obiegają krużganki, do południowej części wschodniego ramienia galerii przylega kapitularz oraz parlatorium skomunikowane z wydłużonym budynkiem fraterni; w skrzydle południowym znajduje się refektarz; zachodnie skrzydło mieści magazyn, do którego od strony południowej przylegają kuchnie i piekarnia. Zespół klasztorny stanowi zwartą, zróżnicowaną funkcjonalnie, lecz ściśle powiązaną komunikacyjnie całość.

Reforma hirsauńska, która miała miejsce u schyłku wieku jedenastego na terenie Rzeszy, wpłynęła w sposób zasadniczy na kształt świątyni konwentualnej¹³. Najwspanialszą oprawę przyjmują klasztorne krużganki, od pierwszych realizacji galerie te nie stanowią jedynie elementu komunikującego poszczególne części składowe claustrum, lecz posiadają swoją autonomiczną funkcję ideową, przybierając imponującą formę architektoniczną¹⁴.

Naszą wiedzę o najstarszej koncepcji organizowania przestrzeni klasztornej opieramy na bezcennym dokumencie, tzw. planie z Sankt Gallen. Jest to (przechowywany w bibliotece klasztoru Sankt Gallen) wzorec planu klasztoru benedyktyńskiego w formie schematycznego rozrysu, ujmującego wszystkie elementy składowe wraz z ich usytuowaniem w obrębie założenia. Wartość tego zabytku jest nie do przecenienia, mimo iż nie można go traktować jako rysunku architektonicznego ani też planu jakiegось konkretnego klasztoru; jest wizualizacją koncepcji, która przez wieki wpływać będzie na przestrzenne rozwiązania budowli klasztornych wielu formacji, nie tylko benedyktynów¹⁵.

Analiza planu z Sankt Gallen jest bez wątpienia przedsięwzięciem bardzo pożytecznym w trakcie studiów nad organi-

Another crucial moment in shaping the Benedictine architecture occurred after the fall of the Carolingian monarchy. During the period of political disintegration, Norman and Hungarian raids, many monasteries collapsed. The ones that survived witnessed a complete decline of the Benedictine ideals – monks led almost lay lives. In such an atmosphere, at the beginning of the tenth century, there began the process of reform within the Benedictine order. Two reformation currents could be observed – one in the territory of upper Lorraine in the monasteries in Trier and primarily in Gorze⁹, and the other in Burgundy with the center in Cluny¹⁰. The first was regarded as a pro-imperial trend, the other as associated with the papacy. The Cluny congregation was the first order in organisational sense, because the Benedictines never created an order in the full meaning of the word. Monasteries which based their functioning on the Rule of St. Benedict preserved their complete autonomy, only joining in congregations. The Cluny Congregation had a great impact on the architecture, and primarily on the shape of the conventual church¹¹. Those changes were not equally intensive in all European countries. In some areas – mostly in Italy – layouts rooted deep in the architecture of late antiquity were consistently realised within monastic churches. Within the congregation it was attempted to realise the model worked out in Cluny. Owing to the works of K.J. Contat, we have at our disposal a reconstruction of the spatial layout of the whole complex around the year 1150¹². A church of imposing size is located on the north side of the whole complex, in the south it is adjoined by the compact buildings of the claustrum – a garth of irregular shape is surrounded by cloisters, the southern section of the east wing of the gallery adjoins: a chapter house and a parlatory communicating with the elongated building with working rooms; a refectory is located in the south wing; the west wing accommodates a storehouse adjoined on the south side by kitchens and the bakery. The monastic complex constitutes a compact, functionally diversified but closely linked and communicating whole.

Hirsau reform, which took place towards the end of the eleventh century in the lands of the Reich radically influenced the shape of the conventual church¹³. The most beautiful form is given to the monastery cloisters, from their first realisations the galleries did not constitute merely an element linking particular integral sections of the claustrum, but they possessed their own autonomous ideological function and assumed an imposing architectonic form¹⁴.

Our knowledge about the oldest concept of organising monastic space is based on a priceless document, so called plan from Sankt Gallen (St. Gall). It is (preserved in the library of the monastery in Sankt Gallen) a model of a plan of a Benedictine monastery in the form of a schematic diagram, encompassing all the integral elements with their location within the complex. The value of the artefact cannot be overestimated, even if it cannot be treated as an architectonic drawing or a plan of a concrete monastery, it is a visualisation of the concept which, for centuries, will influence spatial solutions in monastic buildings of many orders, not only the Benedictines¹⁵.

Analysis of the plan from Sankt Gallen is undoubtedly a very useful venture during studies on spatial organisation of any monastic complex, regardless of the rule of the order, because the plan fully expresses both ideological and functional models of a monastic complex. One has only to remember that, like any ideal pattern, it cannot be treated literally.

zają przestrzenną każdej placówki zakonnej, niezależnie od formuły zgromadzenia, ponieważ plan ten wyraża najpełniej zarówno ideowe, jak i funkcjonalne wzorce założenia klasztoru. Pamiętać jedynie należy, że jak każdy idealny wzór, nie może być traktowany z całkowitą dosłownością.

W oparciu o analizę planu z Sankt Gallen można wyróżnić kilka części składowych w obrębie całego założenia: elementem wyróżniającym się – punktem centralnym jest świątynia konwentualna – kościół, w którym zgodnie z regułą odbywa się oficjum brewiarzowe (osiem razy w ciągu dnia i nocy cała wspólnota zobowiązana jest do recytacji modlitw). Problematyka świątyni benedyktyńskiej to osobny, złożony problem, który nie stanowi przedmiotu naszych rozważań¹⁶. Uwaga nasza kieruje się na miejsce, w którym wyróżniono budynek opisany jako dom opata. Na głównym piętrze składał się on z ogrzewanych kominkiem 2 pokoi i sypialni na 8 łóżek (jednego na boku dla opata i siedmiu dla gości) z przejściem do latryn. Wnosić zatem należy, iż od wczesnego okresu istniało w obrębie klasztoru pomieszczenie przeznaczone wyłącznie dla potrzeb zwierzchnika wspólnoty i nie powiodły się reformatorskie próby – jak ta na synodzie w 816 r. – aby zakazać opatom prowadzenia odrębnego stołu (na pewno w sensie mieszkania). Ciekawe jest zresztą usytuowanie domu opata po przeciwległej od konwentu stronie bazyliki, w jednym ciągu z kuchnią, piekarnią, browarem, osobnym domem dla gości, szkołą i infirmerią, a więc w przestrzennym ciągu, który z racji szczególnych funkcji musiał być niejako „wyjęty” ze środka przestrzeni klasztornej i gdzie następowała stała styczność ze światem zewnętrznym¹⁷.

Problem siedzib opackich wiąże się oczywiście z usytuowaniem opata we wspólnotcie jako osoby kluczowej dla jej funkcjonowania jako instytucji. Pozycja ta w monastycyzmie benedyktyńskim była bardzo doniosła. Wpływała ona już z zaleceń św. Benedykta. Opat, ojciec wspólnoty, wikariusz Chrystusa wśród braci, ich zwierzchnik, przewodnik, a zarazem reprezentant, musiał umiejętnie łączyć funkcje duchowe i administracyjne. Zewnętrzna aktywność opatów i splendor ich doczesnej pozycji wzrósł znacząco od czasów karolińskich, gdy opactwa czarnych mnichów stały się bogato uposażonymi instytucjami wprzęgniętymi w system państwowy¹⁸. Osobna rezydencja dla opata stała się elementem wyodrębniającym go ze wspólnoty, umożliwiającym podejmowanie wysokich gości, wykonywanie wielorakich pozaklasztornych funkcji i podkreślającym jego prestiż.

Należy zadać sobie pytanie, w jakim stopniu wzory zachodnioeuropejskie wykorzystane zostały w najstarszych placówkach benedyktyńskich na ziemiach polskich. Skromny jest stan wiedzy o programach przestrzennych placówek powstałych w okresie wczesnopiastowskim¹⁹. Poddany wieloletnim badaniom kompleks zabudowy klasztornej w Lubiniu stanowi najlepszy punkt odniesienia w rozważaniach nad kształtem najstarszej zabudowy konwentualnej oraz modelowych rozwiązań funkcjonalno-przestrzennych wczesnych klasztorów benedyktyńskich na ziemiach polskich²⁰.

Opactwo benedyktyńskie w Tyńcu objęte badaniami archeologiczno-architektonicznymi jest – do tej pory – najpełniej rozpoznany kompleksem benedyktyńskich budowli klasztornych w Małopolsce. Nie bez przyczyny L. Kajzer w swym opracowaniu pisze: „długą tradycję miały badania zespołu benedyktyńskiego w podkrakowskim Tyńcu. (...) Badania tynieckie zasługują na baczną uwagę, nie tylko na skutek doskonałości działań badawczo-interpretacyjnych

Based on the analysis of the plan from Sankt Gallen, several integral parts within the whole complex can be distinguished: an outstanding element – a focal point in the conventual temple – a church where in accordance to the rule the breviary service is held (eight times during day and night the whole community is obliged to recite prayers). The issue of a Benedictine church is yet another complex problem, which is not the subject of our considerations¹⁶. Our attention is drawn to the place where the building described as the abbot's house has been marked. On the main floor it consisted of 2 chambers and a bedroom for 8 beds (one on the side for the abbot and seven for guests), heated by a fireplace, with a passage to the latrine. Thus one has to conclude, that a room allotted solely to serve the needs of the community superior existed within the monastery from an early period, and the reformatory attempts – like those in the synod of 816 – at forbidding abbots to run a separate table (certainly in the sense of living quarters) did not succeed. The location of the abbot's house is interesting – on the other side of the basilica opposite the monastery, in a row with the kitchen, the bakery, brewery, a separate guesthouse, school and infirmary, so in a spatial stretch which, because of its special functions, had to be in a way “taken out” from the middle of the monastery space and where there were constant encounters with the outside world¹⁷.

The question of the abbot's abode was connected with the position of an abbot within the community as a key person for its functioning as an institution. In Benedictine monasticism this standing was very high, and it arose from the instructions of St. Benedict. The abbot, the father of the community, the vicar of Christ among his brethren, their superior, guide and representative, had to skilfully combine spirituals and administrative functions. Abbots' activity outside and splendour accompanying their earthly position significantly increased since the Carolingian times, when monasteries of the Black Friars became richly endowed institutions harnessed into the state system¹⁸. A separate residence for the abbot became an element distinguishing him from the community, enabling him to entertain important guests, and to perform numerous functions outside the monastery emphasizing his prestige.

One has to ask to what degree the west European models were used in the oldest Benedictine monasteries in the Polish lands. The state of knowledge about spatial programmes in monasteries established during the early-Piast period is rather poor¹⁹. The monastic complex in Lubień, which for many years was a subject of research, constitutes the best reference point in considerations on the shape of the oldest conventual complexes and model functional-spatial solutions in early Benedictine monasteries in the Polish territories²⁰.

The Benedictine abbey in Tyniec, subjected to archaeological and architectural examination, has been so far the best researched complex of Benedictine monastery buildings in Lesser Poland. Not without reason did L. Kajzer write in his study: “the research of the Benedictine complex in Tyniec near Krakow had a long tradition. (...) The research in Tyniec deserve close attention, not only because of perfectly conducted research and interpretation activities (derived from the penetration of the Wawel Hill), but also because it was where a full programme of archaeological-architectonic studies was relatively early realised”²¹. However, those words take on different meaning in the context of recent observations made on the basis of verification archaeological research carried out under the management of E. Zaitz²². The scientists, on the

(wywodzących się z penetracji wawelskich), ale i ze względu na fakt, że tam właśnie stosunkowo wcześniej realizowano pełny program badań archeologiczno-architektonicznych²¹. Słowa te nabierają jednak innego znaczenia kontekście ostatnich doniesień, poczynionych na bazie weryfikacyjnych badań archeologicznych prowadzonych pod kierunkiem E. Zaitza²². Badacz ten, na podstawie własnych obserwacji, zakwestionował kilka bardzo istotnych wniosków poprzednich ekip, stawiając kardynalne kwestie w odmiennym świetle. W nowszych opracowaniach uczeni przyjmują stanowisko zaprezentowane przez E. Zaitza²³. Wobec oczywistego faktu, iż nasze studia oraz rozpoznania terenowe są procesem dynamicznym i każda kolejna ekipa podejmująca wysiłek wzbogacenia bazy źródłowej dorzuca kolejne elementy do bardzo skomplikowanej łamigłówki, stajemy wobec pytania o obiektywny charakter źródeł archeologicznych, szczególnie, że wnioski płynące z rozpoznania archeologicznych przyjmowane są przez przedstawicieli innych dyscyplin.

Planowe i systematyczne badania archeologiczne podejmowane przez kolejne ekipy – pod kierunkiem G. Leńczyka, Z. Woźniaka i H. Zoll-Adamikowej, K. Radwańskiego i E. Zaitza, oraz ostatnie pod kierunkiem J. Poleskiego²⁴ stanowią bogatą bazę źródłową, a wraz z ogłoszonymi wynikami obserwacji, bez wątpienia podstawę do rekonstruowania kolejnych etapów budowy zespołu klasztorowego. W publikacji, referując wyniki swych rozpoznania terenowych przeprowadzonych w obrębie klasztoru, przedstawia autor także zwięzły stan badań²⁵. W istotnych dla historii budowlanej całego kompleksu kwestiach, takich jak charakter „rowu grodowego” czy kształt pierwotnych zabudowań claustrium, znajdujemy nowe, odmiennie interpretacje, które – ze względu na swą oryginalność – skłaniają do refleksji. Według badacza tak zwany „rów grodowy” datowany przez G. Leńczyka na okres łuzycy, natomiast przez kolejną ekipę na okres wczesnego średniowiecza, powstał u schyłku XII lub na początku XIII. Autor odrzuca interpretację, iż (niezależnie od datowania) stanowił on element systemu obronnego. Uważa, że był to zbiornik gromadzący wody spływające z kulminacji wzgórza, przeznaczone na bieżące potrzeby gospodarcze klasztoru. Abstrahując od tego, iż nie są znane – z obrębu innych placówek klasztorowych – podobne rozwiązania techniczno-gospodarcze, sprzeciw wobec tej hipotezy muszą budzić następujące uwarunkowania: na żadnym z badanych odcinków nie zarejestrowano śladów wyprawy ścian domniemanego zbiornika, które gwarantowałyby możliwość gromadzenia w nim wody bez penetracji w głąb ścian takiej „cysterny” oraz zapewniały względną jej czystość. Trudno sobie także wyobrazić, by lokowano urządzenie o podobnym charakterze w miejscu, gdzie potencjalnie usytuowane być miały zabudowania claustrium. Względy techniczne i praktyczne możliwość tę raczej wykluczają.

Bez wątpienia postulat badawczy odnoszący się do dalszych studiów nad datowaniem i charakterem owego rowu jest nadal aktualny. Wydaje się, że nowa propozycja, by uznać go za zbiornik na wodę, nie została wystarczająco udokumentowana i udowodniona. Na obecnym etapie najbardziej prawdopodobna wydaje się sugestia H. Zoll-Adamikowej i Z. Woźniaka, łącząca go z pierwszym horyzontem funkcjonowania klasztoru benedyktyńów na wzgórzu (najbliższą analogię czasową i terytorialną dla podobnego urządzenia w formie fosy stanowi kompleks benedyktyński w Lubiniu). Zasięg romańskiego klasztoru od wschodu i zachodu ograniczały – według badacza – dwie zewnętrzne ściany kurtynowe, których rolą była

basis of his own observations, questioned several significant conclusions of the former teams, putting cardinal issues in a different light. In more recent studies scientists accept the view presented by E. Zaitz²³. Faced with the obvious fact that our studies and field research are a dynamic process and every team, by making the effort of contributing to the source base, adds more elements to a very complicated puzzle, we are confronted with the question concerning the objective character of archaeological sources, especially as conclusions drawn from archaeological research have been accepted by representatives of other disciplines.

Planned and systematic archaeological excavations undertaken by subsequent teams under the supervision of G. Leńczyk, Z. Woźniak and H. Zoll-Adamik, K. Radwański and E. Zaitz, and the last supervised by J. Poleski²⁴, constitute a rich source base and, with announced results of their observation, they are undoubtedly a basis for reconstructing subsequent stages of the monastic complex construction. In his publication, while referring the results of his field research conducted within the monastery, the author also briefly presents current state of research²⁵. On the questions vital for the building history of the whole complex, such as the character of the “hill fort ditch” or the shape of the original buildings of the claustrium, we can find new, different interpretations which – because of their originality – provoke reflection. According to the scientist, the so called “hill fort ditch” dated by G. Leńczyk to the Lusatian period and by the next team to the early medieval period, was made at the end of the 12th or the beginning of the 13th century. The author rejects the interpretation that (regardless of its dating) it may have constituted an element of the defensive system. He believes it to have been a water tank collecting the water flowing down from the culmination of the hill, and meant to be used for current needs in the monastery. Leaving aside the fact that no similar technical-economic solutions have been known from other monasteries, objections towards that hypothesis must be raised by the following: in none of the examined sections have any traces been found of the supposed tank walls having been treated in a way that would guarantee the possibility of storing water without it penetrating inside the walls of such a “cistern” while ensuring the water would be relatively clean. It is also difficult to imagine that such a device would be located in the place where the buildings of the claustrium were potentially to be situated. Technical and practical reasons seem to rule out such a possibility.

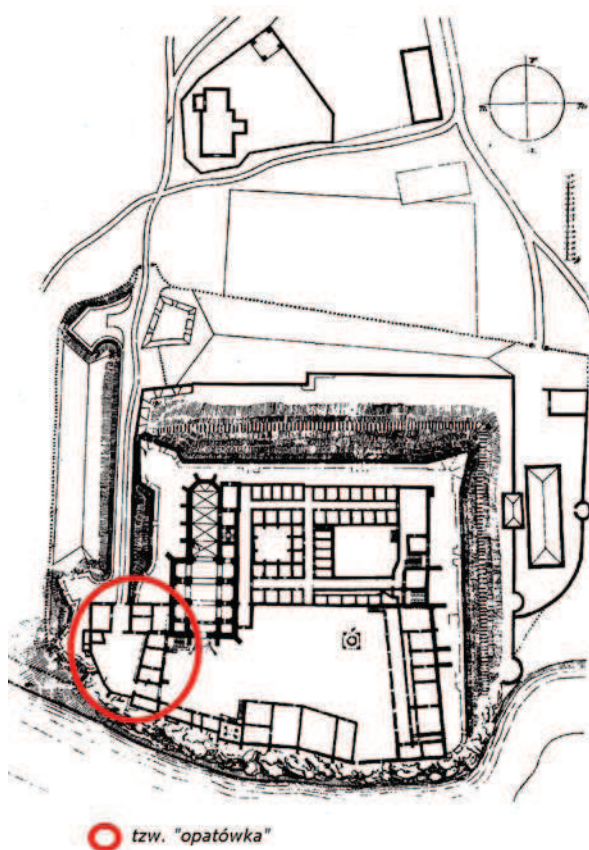
There is no doubt, that the research proposal concerning further studies on dating and character of the ditch is still valid. It seems that the new suggestion that it should be regarded as a water tank has not been sufficiently documented and proved. At the current stage, the most probable seems the suggestion put forward by H. Zoll-Adamikowa and Z. Woźniak, linking it to the first functional horizon of the Benedictine monastery on the hill (the closest time and territorial analogy for a similar device in the shape of a moat is the Benedictine complex in Lubiąż). According to the scientist, the reaches of the Romanesque monastery in the east and west were restricted by two outer curtain walls which were to protect timber buildings. In the south, the complex was enclosed by a masonry building of the refectory, with adjoining rooms already constituting an element of the west wing (beneath one of those rooms a cellar with a barrel vault has been preserved). Romanesque architectural details: capitals, bases and column shafts²⁶, discovered in

osłona zabudowy drewnianej. Od południa zabudowę tę zamykał murowany budynek refektarza, wraz z przylegającymi do niego pomieszczeniami, które stanowiły już element skrzydła zachodniego (pod jednym z tych pomieszczeń zachowała się piwnica z kolebkowym sklepieniem). Pozyskane w czasie długoletnich prac archeologiczno-architektonicznych (obszernie omówione w literaturze przedmiotu) romańskie detale architektoniczne: głowice, bazy i trzony kolumnienek²⁶ potwierdzają jedynie zamiar budowy krużganków. Pierwotna koncepcja według E. Zaitza nie została zrealizowana, ponieważ „budowę romańskiego klasztoru przerwały bliżej nieokreślone wydarzenia”, co spowodowało, że budowa krużganków nastąpiła dopiero po roku 1259 w czasie odbudowy opactwa po najeździe Tatarów.

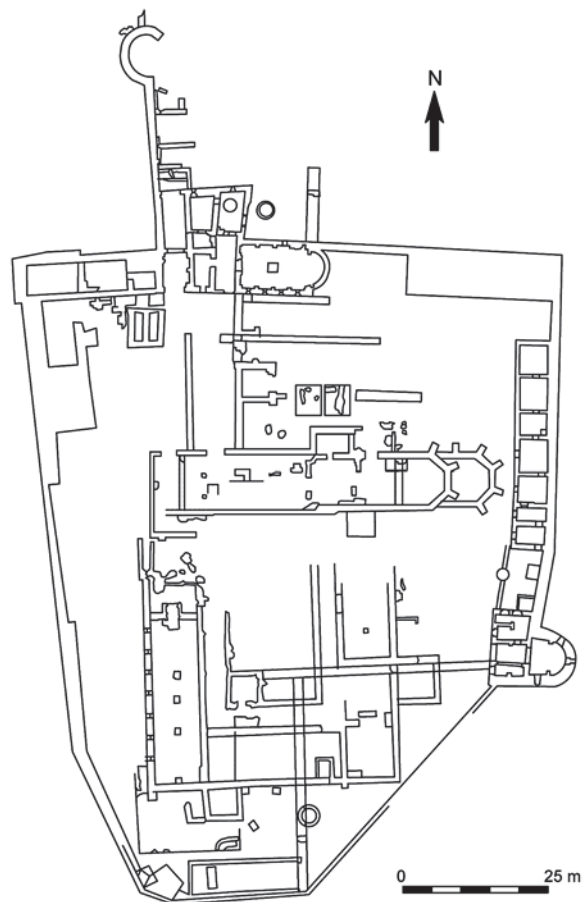
Ścisłe wiąże się z powyższymi zagadnieniami problematyka relikwów zabudowy drewnianej, które wystąpiły w postaci jam posłupowych z resztami pali, czy też narożników obiektów o różnej konstrukcji oraz polepy z odciskami plecionki. Nie dysponujemy w chwili obecnej systematyką powyższych relikwów oraz precyzyjnym datowaniem umożliwiającym określenie zarówno chronologiczne, jak i funkcjonalne obiektów wzniesionych przy użyciu drewna. Odrębne zagadnienie stanowią – odkryte na terenie tzw. skarbczyka – relikty, które K. Żurowska określiła jako „pozostałość budynku drewnianego wzniesionego na podmurowaniu kamiennym”²⁷. Wydaje się, że są to fragmenty najstarszej zabudowy claustrum – część skrzy-

the course of long-lasting archaeological-architectonic work (thoroughly discussed in the literature of the subject), merely confirm the intention of building the cloisters. The original concept, according to E. Zaitz, was not realised because “construction of the Romanesque monastery was interrupted by unidentified events”, which resulted in the cloisters having been built only after 1259, when the abbey was rebuilt after a Tartar raid.

The issue of relics of timber buildings which occurred in the form of post pits with remains of poles, or corners of objects of various construction, as well as pugging with imprints of plaiting, is closely connected with the above mentioned questions. At present we are not in possession of systematics of the above relics, or precise dating allowing for both chronological and functional determining the objects built from timber. Relics discovered in the area of the so called treasury, which K. Żurowska identified as: “remains of a timber building erected on a stone underpinning” constitute yet another separate issue²⁷. They seem to be fragments of the oldest building of the claustrum – a part of the east wing. In my opinion, it cannot be ruled out, that it is the foundation part of the masonry wall in which a negative of a timber beam is visible (a frequent trick used to “reinforce” and stabilize the foundations). The reach of the “hill fort ditch” northwards can be associated with the disposition of the oldest easternmost monastery building.

Ryc. 1. Rozplanowanie zabudowań opactwa około 1771 roku wg B. Kwiatkowskiej-Baster, Z.K. Bastera
Fig. 1. Layout of the abbey buildings around 1771, according to B. Kwiatkowska-Baster, Z.K. Baster

Ryc. 2. Pécsvárad, klasztor Benedyktynów. Rzut wykopalsk archeologicznych przeprowadzonych w latach 1958-2004 wg Bodó Balázsa
Fig. 2. Pécsvárad, Benedictine monastery. Plan of archaeological excavations carried out in the years 1958-2004, according to Bodó Balázs

dła wschodniego. Nie można – moim zdaniem – wykluczyć, iż jest to partia fundamentowa ściany murowanej, w której czytelny jest negatyw po belce drewnianej (częsty zabieg stosowany w celu „zbrojenia” i stabilizacji fundamentów). Zasięg „rowu grodowego” w kierunku północnym może się wiązać z dyspozycją najstarszego wschodniego budynku klasztornego.

Podstawowy postulat badawczy, w odniesieniu do badań archeologicznych w klasztorze benedyktynów w Tyńcu, dotyczy opracowania i rewizji badań prowadzonych pod kierunkiem G. Leńczyka, H. Zoll-Adamikowej i Z. Woźniaka. W oparciu o dostępne materiały i dokumentację należy szczególnie prześledzić i wyróżnić wszystkie obiekty osadnictwa prahistorycznego grupując je w należyte horyzonty osadnicze; dokonać próby weryfikacji w oparciu o aktualny stan wiedzy w szerszym kontekście kulturowym. Ten sam postulat dotyczy weryfikacji proponowanego przez E. Zaitza kształtu pierwotnej, niezwykle oryginalnej koncepcji architektonicznej pierwszej fazy klasztoru, w której solidne, murowane ściany osłaniają wewnętrzną drewnianą zabudowę wraz ze zbiornikiem na wodę. Kwestie te wymagają szczegółowych terenowych weryfikacji²⁸.

W piątej, wyróżnionej przez badacza, fazie datowanej na przełom XIV i XV wieku wzniesiono mur obronny, natomiast budowa tzw. „Opatówki” stanowiła zamknięcie obwodu umocnień.

Zlokalizowane w północno-zachodniej części klasztornego wzgórza zabudowania, określane mianem „zamek” lub „opatówka”, narożnikiem przylegają do północnej wieży kościoła (ryc. 1). Military charakter tego elementu clastrum ustalił Paweł Sczaniecki. Autorzy analizujący dzieje zabudowy klasztornej zgodnie uznają, że w okresie średniowiecza ta część kompleksu klasztornego miała charakter obronnego gródka. Początki założenia wiążano z toczącymi się połowie XIII wieku walkami o panowanie nad Krakowem. Niestety do chwili obecnej nie przeprowadzono systematycznych badań archeologiczno-architektonicznych tego elementu klasztornego kompleksu²⁹. Historyczną analizę problemu przekonywająco przeprowadził Michał Gronowski³⁰. Autor w podsumowaniu swych rozważań pisze: „można stwierdzić, że nie ma podstaw do przypisywania Tyńcowi roli nadgranicznej strażnicy. Istotnie miał on w założeniu charakter warowny, jednak zamek pełnił przede wszystkim funkcję rezydencji opackiej i centrum zarządu klasztornym majątkiem oraz władzy sądowniczej”. Podkreśla, że problem przyklasztornych rezydencji opackich jest znacznie szerszy, co próbowaliśmy podnieść na przykładzie cysterskim³². Analizując problem genezy i budowy zamku w północnej części klasztornego wzgórza autor rozważa, czy budowę tę wiązać należy z działaniami Konrada Mazowieckiego, czy też należy inicjatywę tę przypisać jednemu z opatów działających w trzynastym wieku. Ostatecznie uznaje tę drugą ewentualność za bardzo prawdopodobną. Akcję budowlaną ostrożnie odnosi do połowy wieku trzynastego. Wspiera się w swym rozumowaniu procesem rozwoju akcji immunitetowej w zakresie regale grodowego. Zastanawia się także nad przypuszczalnym kształtem pierwotnego budynku (budowla jedno- lub dwuskrzydłowa), rozważa możliwość usytuowania bram w pierwotnym planie oraz przebieg najstarszej drogi. Zwraca, bardzo słusznie, uwagę na fakt, że do rozbudowy kościoła w XV wieku „zamek – opatówka” był budynkiem wolnostojącym.

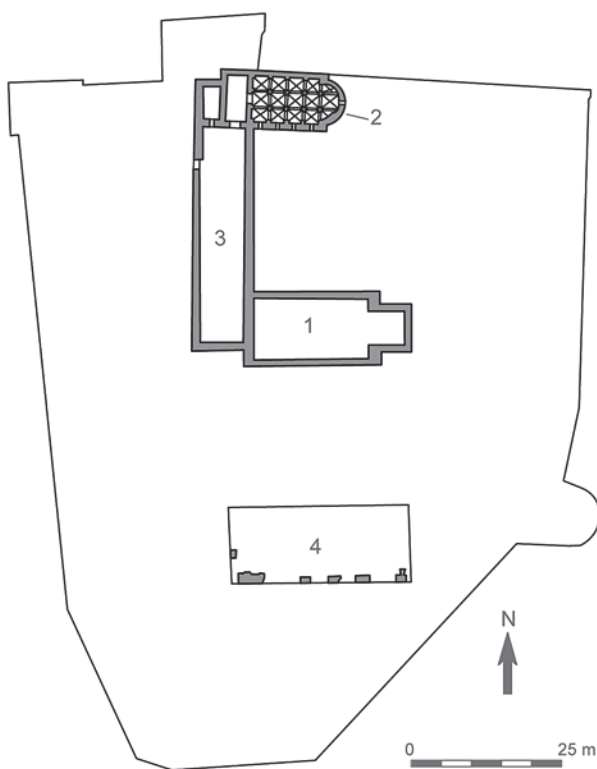
W pełni podzielając poglądy Michała Gronowskiego, dla wsparcia jego tez oraz rozważenia możliwości nawet wcześniejszego datowania omawianego zespołu warto może odwołać

The fundamental research suggestion, in reference to archaeological research in the Benedictine monastery in Tyńiec, concerns studying and revising the research conducted under the supervision of G. Leńczyk, H. Zoll-Adamik and Z. Woźniak. On the basis of available materials and documentation, all the objects of prehistoric settlement should be thoroughly traced, distinguished and grouped within appropriate settlement horizons; an attempt should be made at verification on the basis of the current state of knowledge in a wider cultural context. The same request concerns verifying the shape of the primary, extremely original architectonic concept of the first phase of the monastery, proposed by E. Zaitz, in which the solid masonry walls screen the internal timber buildings with the water tank. Those issues require careful field verification²⁸.

In the fifth phase dating to the turn of the 14th and 15th century, distinguished by the researcher, a defensive wall was erected and the building of the so called “Abbot’s house” enclosed the defensive perimeter.

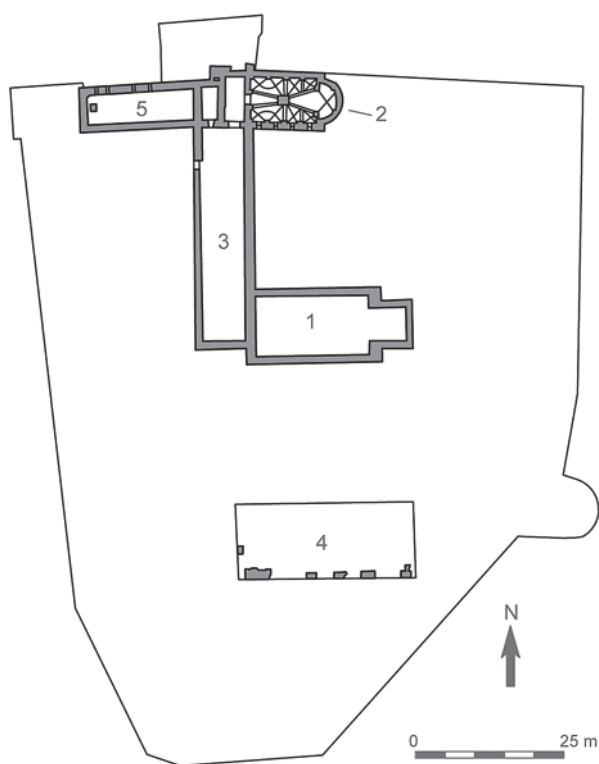
Buildings referred to as the “castle” or “abbot’s house”, located in the north-western part of the monastery hill, adjoin the northern church tower with their corner (fig. 1). Military character of that element of the clastrum was determined by Paweł Sczaniecki. Authors analysing the history of the monastic buildings agree, that during the medieval period this part of the monastic complex had features of a defensive hill fort. The beginnings of the settlement were associated with the struggle for rule over Krakow that took place in the mid-13th century. Unfortunately, no systematic archaeological-architectonic research of that element of the monastery complex have been carried out until today²⁹. Historical analysis of the problem was convincingly conducted by Michał Gronowski³⁰. In the summary of his considerations the author writes: “it can be claimed, that there is no basis for attributing the role of a borderland stronghold to Tyńiec. Indeed, it was supposed to be of fortified character, nevertheless the castle served primarily as the abbot’s residence and a centre for managing the monastery estate and for judicial power”³¹. He stresses the fact that the question of monastic abbot’s residences is much wider, which we tried to highlight on the Cistercian example³². Analysing the genesis and construction of the castle in the north part of the monastery hill, the author wonders whether the building should be associated with the activities of Duke Konrad of Mazovia, or if the initiative should be attributed to one of the abbots ruling in the thirteenth century. Finally, he decides the second option seems highly likely. He cautiously dates back the construction process to the mid-13th century, and bases his reasoning on the development of the immunity process regarding the hill fort prerogatives. He also ponders over the supposed shape of the original structure (a one- or two-wing building), the possibility of gate locations in the original plan, and the course of the oldest road. He draws attention, and very rightly so, to the fact that until the extension of the church in the 15th century the “castle – abbot’s house” used to be a detached building.

Fully sharing the views of Michał Gronowski, to support him theses and to consider the possibility of even earlier dating of the discussed complex, it might be worth quoting the words of one of the most eminent experts on Polish monasticism and an animator of scientific events integrating those dealing with the issue of monasteries in the territory of Poland, Marek Derwich:

Ryc. 3. Pécsvárad, klasztor Benedyktynów. Rekonstrukcja rzutu klasztoru około roku 1100 wg Bodó Balázsa. Legenda: 1. Kościół Najświętszej Marii Panny i św. Benedykta, 2. Podwójna kaplica (św. Jana Chrzciciela?), 3. Skrzydło łączące (pałac opata?), 4. Budynek klasztorny

Fig. 3. Pécsvárad, Benedictine monastery. Reconstruction of the monastery plan around 1100, according to Bodó Balázs. Legend: 1. The church of the Virgin Mary and St. Benedict, 2. Double chapel (of St. John the Baptist?), 3. Connecting wing (abbot's palace?), 4. Monastery building

Ryc. 4. Pécsvárad, klasztor Benedyktynów. Rekonstrukcja rzutu klasztoru około roku 1200 wg Bodó Balázsa. Legenda: 1. Kościół Najświętszej Marii Panny i św. Benedykta, 2. Podwójna kaplica (św. Jana Chrzciciela?), 3. Skrzydło łączące (pałac opata?), 4. Budynek klasztorny, 5. Budynek (pałac?), 2 połowa XII wieku

Fig. 4. Pécsvárad, Benedictine monastery. Reconstruction of the monastery plan around 1200, according to Bodó Balázs. Legend: 1. The church of the Virgin Mary and St. Benedict, 2. Double chapel (of St. John the Baptist?), 3. Connecting wing (abbot's palace?), 4. Monastery building, 5. Building (palace?), 2nd half of the 12th century

się do słów jednego z najwybitniejszych znawców polskiego monastycyzmu i animatora naukowych wydarzeń, integrujących środowiska zajmujące się problematyką klasztorów na ziemiach polskich, Marka Derwicha:

„Można zaryzykować stwierdzenie, że to właśnie archeologia i historia architektury były po drugiej wojnie światowej najprężniej rozwijającymi się kierunkami badań nad dziejami monastycyzmu i że to one właśnie przyniosły najwięcej nowych elementów do jego poznania”³³.

Studia porównawcze nad wczesnymi założeniami klasztornymi na ziemiach polskich winny prowadzić nas „skąd wiodła droga chrześcijaństwa nad Wisłę i Wartę, a więc w Czechach i w krajach języka niemieckiego, zwłaszcza zaś w Bawarii, tudzież w innym kraju najświeższego chrześcijaństwa, w tym obrządku, na Węgrzech”³⁴. Pomimo że autor wypowiedzi nie ujmuje wśród węgierskich, wczesnych placówek klasztoru pod Żelazną Górą – Mons Ferreus (Pécsvárad), wydaje się, że założeniu temu, zwłaszcza w świetle najnowszych badań archeologicznych, należy się szczególna uwaga³⁵.

Klasztor benedyktynów w Pécsvárad to znana ze źródeł średniowiecznych, wczesna fundacja pod Żelazną Górą – Mons Ferreus. Polska historiografia nie poświęca jej wiele uwagi. „Odnotować trzeba jako ciekawe i później już w takim nasileniu nie występujące kontakty między różnymi ośrodkami monastycznymi powstającymi w tym samym mniej więcej czasie w Czechach, Polsce i na Węgrzech. Dobrze ilustrują je

“One could risk a statement, that after World War II it was archaeology and history of architecture that were the most dynamically developing disciplines of research on the history of monasticism, and that they contributed the most new elements to its understanding”³³.

Comparative studies on early monastic complexes in the Polish lands should lead us “from where the road of Christianity ran towards the Vistula and Warta, so Bohemia and the German – speaking lands, especially Bavaria, and another country of the freshest Christianity in this rite, Hungary”³⁴. Although the author of those words did not include the abbey under the Iron Mountain – Mons Ferreus (Pécsvárad) among the early Hungarian monasteries, it seems that in the light of the latest archaeological research that complex deserves particular attention³⁵.

The Benedictine monastery in Pécsvárad is an early foundation at the foot of the Iron Mountain – Mons Ferreus, known from medieval sources. Polish historiography did not pay it much attention, though. “Contacts between various monastic centres established more or less at the same time in Bohemia, Poland and Hungary should be remarked as interesting and never again occurring with such intensity. They are well-illustrated by the careers of Astrik/Anastasius, the abbot in monasteries in Brevnov and Pécsvárad, and eventually the archbishop in Esztergom (...) Particularly significant here is the information of Bruno, enclosed in his description of a former hermitage in Międzyrzecz converted into an abbey, about

kariery Astryka/Anastazego, opata klasztorów w Brzewnowie i Pécsvárad, wreszcie arcybiskupa w Esztergom (...) Szczególnie znamienita jest tu informacja Brunona, zamieszczona w jego opisie przekształcone w opactwo dawnego eremu w Międzyrzeczu, o nowicjuszu przybyłym z Węgier. Potwierdza ona utrzymywanie się takich kontaktów także w sferze codziennego funkcjonowania wspólnot³⁶.

Fundację klasztoru w Pécsvárad, u stóp Żelaznej Góry (w miejscu, gdzie krzyżowały się ważne w średniowieczu szlaki drożne) przypisuje się królowi Stefanowi I. Miała to być druga placówka benedyktyńska na Węgrzech. Historycy akceptują bez zastrzeżeń jedynie datę drugiej konsekracji kościoła przypadającą na rok 1037³⁷.

Od wielu lat w obrębie zabudowy klasztornej prowadzone są badania archeologiczno-architektoniczne (ryc. 2). Według starszych poglądów do najstarszej, romańskiej fazy klasztoru przypadającej na przełom XI/XII wieku należy zaliczyć zachowaną w pełnym programie tak zwaną „dolną kaplicę”, której sklepienie wsparte jest na masywnym centralnym filarze (ryc. 6), oraz prostokątny budynek, usytuowany osiowo po jej zachodniej stronie. Określenie „dolna kaplica” wprowadzono do literatury w związku z tym, iż w kolejnej fazie budowlanej zespół złożony z kaplicy i towarzyszącego mu budynku został rozbudowany i wzbogacony o górną kondygnację. Wzniesienie kościoła konwentualnego wraz z czworobokiem klasztorowym datowano na okres gotycki XIV i XV wieku³⁸.

W świetle najnowszych badań prowadzonych pod kierunkiem Bodó Baláza na historię budowy klasztoru należy spojrzeć nieco inaczej.

W wyniku rozpoznania archeologicznego autor przedstawia rekonstrukcję faz budowy założenia klasztorowego, wyróżniając przy tym kilka faz średniowiecznych. Do fazy najstarszej, datowanej około roku 1100 (ryc. 3) zalicza świątynię konwentualną (pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny i św. Benedykta), której rzut w formie jednonawowego kościoła o prosto zamkniętym prezbiterium ustalony został na podstawie relikwów murów odsłoniętych pod gotyckim pawimentem młodszego kościoła; dwupoziomową kaplicę, której dolna kondygnacja podzielona była czterema parami kolumn na trzy nawy (znana z literatury tzw. „dolna kaplica” swoją obecną formę ze sklepieniem wspartym na jednym masywnym filarze uzyskała w wyniku przebudowy po pożarze, jaki miał miejsce w połowie XII wieku), górna część podwójnej kaplicy miała być przekryta stropem. Identyfikuje ją z kaplicą pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela i przypisuje funkcje kaplicy opackiej. Do pierwszej fazy zalicza także długie piętrowe skrzydło łączące zachodnią część kaplicy z kościołem klasztorowym, które uważa za najstarszy dom opata. Najstarszy budynek zakonny stanowił w tej fazie prostokątny budynek usytuowany po stronie południowej opisywanego kompleksu. W czasie badań odnaleziono fragmenty tynków z warstwami malarskiej dekoracji i mozaiki, które są świadectwem bogatej dekoracji wnętrza tego pierwszego klasztorowego budynku, który został rozebrany w czasie trzynastowiecznej przebudowy klasztoru.

W drugiej fazie (około 1200; ryc. 4) nastąpiła rozbudowa rezydencji opata w kierunku zachodnim – do zachodniej części kaplicy (która w drugiej połowie XII wieku uzyskała obecną kształt – jednonawowa przestrzeń została przekryta sklepieniem wspartym na masywnym filarze, do budowy którego wykorzystano wtórnie detale architektoniczne, wzniesiono także łuk tęczy) dobudowano osiowo usytuowany budynek, który autor określa jako „pałac”.

a novice arrived there from Hungary. It confirms maintaining such contacts also in the sphere of everyday functioning of those communities³⁶.

Founding the monastery in Pécsvárad, at the foot of the Iron Mountain (where important medieval routes crossed), is attributed to king Stephen I. It was to be the second Benedictine monastery in Hungary. However, only the date of the second consecration of the church which took place in 1037 is accepted by historians without reservations³⁷.

For many years, archaeological and architectonic research has been carried out within the monastery buildings (fig. 2). According to older views, a fully preserved so called “lower chapel” whose vault rests on a massive central pillar (fig. 6), and a rectangular building situated axially on the west side of the chapel should also be included in the oldest Romanesque stage of the monastery at the turn of the 11th and 12th century. The term “lower chapel” was introduced in literature because, during the next construction stage, a set consisting of a chapel and an accompanying building was extended and an upper floor was added to it. Erection of the conventual church with the rectangular cloister is dated to the Gothic period in the 14th and 15th century³⁸.

In the light of the latest research conducted under the supervision of Bodó Balázs, the history of the monastery should be looked at from a slightly different angle.

As a result of archaeological research, the author presents a reconstruction of the building phases of the monastic complex, distinguishing a few medieval phases. To the oldest phase dated around 1100 (fig. 3) he includes: a conventual church (dedicated to the Virgin Mary and St. Benedict) whose plan, in the form of a one-nave temple with a straight-enclosed presbytery, was determined on the basis of relics of walls uncovered beneath the Gothic pavement of a younger church; a two-level chapel the lower storey of which was divided into three naves by four pairs of columns (known from literature, the so called “lower chapel” acquired its present form with the vault resting on one massive pillar as a result of rebuilding after the fire that occurred in the mid-12th century); the upper part of the double chapel was to be covered with a ceiling. He identifies it with the chapel dedicated to St. John the Baptist and attributes to it the function of the abbot’s chapel. The long one-storey wing connecting the west part of the chapel with the monastery church, which he believes to be the oldest abbot’s house, he also rates as the first phase. The oldest monastic building of that phase was the rectangular structure situated on the south side of the described complex. During research fragments of plaster with layers of painting decoration and mosaic were found, which bear evidence of the lavish interior decoration of that first monastic building that was demolished during the 13th-century reconstruction of the monastery.

During the second phase (around 1200; fig. 4) the abbot’s residence was extended westwards, to the west part of the chapel (which in the second half of the 12th century acquired its present shape – a one-nave space was covered with a vault supported by a massive pillar for the construction of which architectonic details were re-used, and the chancel arch was erected) an axially-situated building was added which the author names as the “palace”.

The third phase which encompassed the thirteenth century, involved extension of the conventual temple westwards, and realisation of a classic monastery quadrangle surrounding the rectangular garth (fig. 5).

Trzecia faza, która przypada na wiek trzynasty, obejmuje rozbudowę świątyni konwentualnej w kierunku zachodnim i realizację klasycznego czworoboku klasztornej zgrupowanej wokół prostokątnego wirydarza (ryc. 5).

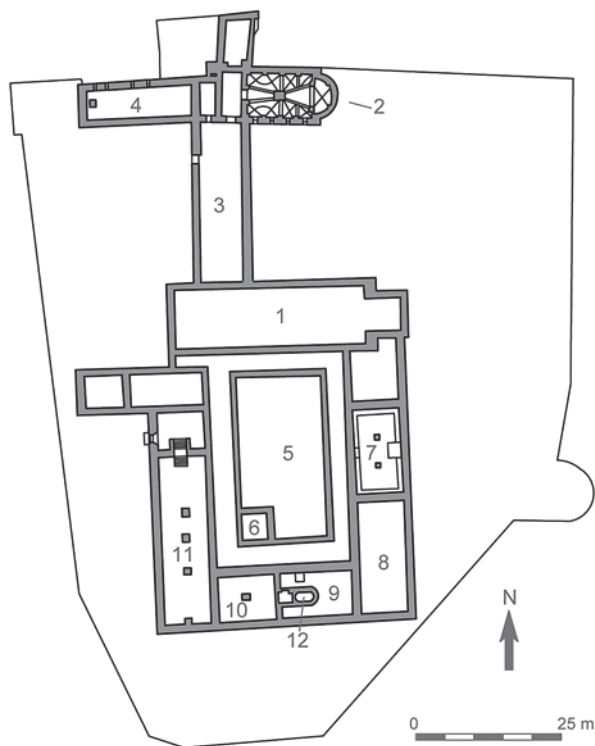
W kontekście rozważań nad najstarszym rezydencjonalnym budynkiem w klasztorze benedyktynów w Tyńcu – domem opata – uwagę naszą skupiają wyniki badań w najlepiej zachowanej północnej części zabudowy. Niezależnie od tego, którą wersję datowania i rekonstrukcji poszczególnych faz budowlanych, proponowanych przez badaczy węgierskich przyjmujemy za najbardziej przekonującą, nie ulega wątpliwości, że w północnej części klasztornej kompleksu (podobnie jak w Tyńcu) usytuowany był zespół budowli, w skład którego wchodziły reprezentacyjno-mieszkalne budowle wraz z kaplicą – dom opata.

Cechą charakterystyczną wczesnego monastycyzmu na ziemiach polskich były jego silne związki z władcą i biskupem. Problematyka organizacji społecznej i gospodarczej państwa piastowskiego oraz roli Kościoła w procesie budowy, a później rozkładu nowego systemu stanowi jedno z najpoważniejszych zagadnień polskiej mediewistyki. Kościół pozostawał w całkowitej zależności od monarchii pierwszych Piastów. Pamiętać należy o tym, że klasztory (powielając model z cesarskich Niemiec) pełniły funkcje stacyjne. Zatem nie powinna dziwić już w najwcześniejszych założeniach klasztornych obecność wyodrębnionych, reprezentacyjnych budowli w typie pałaców, które w swym podstawowym założeniu pełniły funkcję rezydencji opackiej i centrum zarządu klasztornej majątkiem oraz władzy sądowniczej.

Ryc. 6. Pécsvárad, klasztor Benedyktynów, tzw. „dolna kaplica”, fot. Jerzy Kopka

Fig. 6. Pécsvárad, Benedictine monastery, the so called “lower chapel”, photo: Jerzy Kopka

Ryc. 5. Pécsvárad, klasztor Benedyktynów. Rekonstrukcja rzutu klasztoru w XIII wieku wg Bodó Balázsa. Legenda: 1. Kościół Najświętszej Marii Panny i św. Benedykta, 2. Podwójna kaplica (św. Jana Chrzciciela?), 3. Skrzydło łączące (pałac opata?), 4. Dom opata, 5. Krużganek, 6. Lavabo, 7. Kapitułarz, 8. Fraternia, 9. Refektarz, 10. Kuchnia, 11. Cellarium, 12. Hypocaustum

Fig. 5. Pécsvárad, Benedictine monastery. Reconstruction of the monastery plan in the 13th century, according to Bodó Balázs. Legend: 1. The church of the Virgin Mary and St. Benedict, 2. Double chapel (of St. John the Baptist?), 3. Connecting wing (abbot's palace?), 4. Abbot's house, 5. Cloister, 6. Lavabo, 7. Chapter house, 8. Common room, 9. Refectory, 10. Kitchen, 11. Cellarium, 12. Hypocaustum

In the context of considerations on the oldest residential building – the abbot's house – in the Benedictine monastery in Tyniec, our attention is drawn by the results of research in the best preserved northern part of the complex. Regardless which version of dating and reconstruction of particular building phases, proposed by Hungarian scientists, we accept as the most convincing, there is no doubt that in the northern section of the monastic complex (like in Tyniec) a set of buildings was located which consisted of formal-residential buildings with a chapel – the abbot's house.

A feature of early monasticism in the Polish territories were its strong links with the ruler and bishop. The issue of social and economic organisation of the Piast domain and the role of the Church in the process of first building and then disintegration of the new system, constitutes one of the most crucial questions of Polish medieval studies. The Church was entirely dependent on the first Piasts' monarchy. One ought to remember, that monasteries (copying the models from imperial Germany) used to serve station functions. Thus it should not be surprising, that even in the earliest monastic complexes there occurred separate, formal buildings of the palatial type, whose fundamental function was to serve as the abbot's residence, a centre for managing the monastic estates and of judicial power.

- ¹ Ostatnio, w odniesieniu do domów opackich w klasztorach cysterskich w Małopolsce – B. Kwiatkowska-Kopka, M. Zdanek, *Domy cysterskie w klasztorach cysterskich w Małopolsce. Stan badań i zagadnienia architektoniczno-konserwatorskie*, Cistercium Mater Nostra, IV, 2010 s. 65-91.
- ² M. Derwich, *Opat – geneza, rola i funkcje. Zarys problemu* [w:] *Kolory i struktury średniowiecza*, red. W. Falkowski, Warszawa 2004, s. 128-135; T.M. Gronowski OSB, *Zwyczajny klasztor, zwyczajni mnisi. Wspólnota tyniecka w średniowieczu*, Kraków 2007, s. 51-66.
- ³ Ch. Brooke, *Die Kloster. Geist, Kultur, Geschichte*, Friburg 2001; A. Dimier, *Le moine bâtisseurs*, Paris 1964.
- ⁴ Święty Benedykt z Nursji, *Regula. Żywot*, Tyniec 1985, s. 205.
- ⁵ M. Untermann, *Architektur im frühen Mittelalter*, Darmstadt 2006.
- ⁶ W. Horn, *On the Origins of the Medieval Cloister*, "Gesta" XII, 1973.
- ⁷ *Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Grosse und Papst Leo III in Paderborn* (katalog wystawy, Mintz 1999).
- ⁸ J.-D. Morerod, *Romainmotier. Histoire de l'abbaye*, Lusane 2001.
- ⁹ J. Nightingale, *Monasteries and Patrons in the Gorze Reform. Lotharingia c. 850-1000*, Oxford University Press, 2001.
- ¹⁰ J. Wollasch, *Cluny – Licht der Welt*, Dusseldorf/Zurich 1996.
- ¹¹ J. Evans, *the Romanesque Architecture of the Order of Cluny*, Cambridge 1938; tenże, *Cluniac Art of the Romanesque Period*, Cambridge 1950.
- ¹² K.J. Constant, *Cluny. Les églises et la maison du chef d'Ordre*, 1968; J. Evans, *Monastic Life at Cluny. 910-1157*, Oxford University Press, 1968.
- ¹³ W. Hoffmann, *Hirsau and die Hirsauer Bauschule*, München 1950.
- ¹⁴ R. Rey, *L'art des cloîtres romans, Etude iconographique*, Paris 1963.
- ¹⁵ W. Horn, E. Born, *New Theses about the Plan of St. Gall*, „Bodensee Bibliothek”, 1974; ci sami: *The Plan of St. Gall, a Study of the Architecture and Economy of, and Life in a Paradigmatic Carolingian Monastery*, t. I-II, Berkely 1979; J.C. King W. Vogler, *The Culture of the Abbey of St. Gall*, Zurich 2000.
- ¹⁶ Patrz: M. Żurek, *Czy istniał modelowy kościół benedyktyński? Benedyktyni a architektura Polski wczesnośredniowiecznej* [w:] *Klasztor w kulturze średniowiecznej Polski*, pod red. A. Pobóg-Lenartowicz, Opole 1995.
- ¹⁷ W. Jacobsen, *Die Klosterresidenz im frühen und hohen Mittelalter* [w:] *Wohn- und Wirtschaftsbauten frühmittelalterlicher Klöster. Internationales Symposium, 26.9.-1.10.1995 in Zurzach und Müstair im Zusammenhang mit den Untersuchungen im Kloster St. Johann zu Müstair*, hg. H.R. Sennhauser, Zürich 1996 (Veröffentlichungen des Instituts für Denkmalpflege an der ETH Zürich, 17), s. 59-60.
- ¹⁸ M. Derwich, *Opat: geneza, rola i funkcje. Zarys problemu*, [w:] *Kolory i struktury średniowiecza*, pod red. W. Falkowskiego, Warszawa 2004, s. 128-135; T.M. Gronowski OSB, *Zwyczajny klasztor, zwyczajni mnisi. Wspólnota tyniecka w średniowieczu*, Kraków 2007, s. 51-66.
- ¹⁹ Doniosłe odkrycia w Mogilnie skoncentrowane były głównie w obrębie świątyni konwentualnej – J. Chudziakowa, *Romański kościół benedyktyński w Mogilnie*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków. *Studia i Materiały*, t.1, 1984.
- ²⁰ *Opatowo Benedyktynów w Lubiniu. Pierwsze wieki istnienia*, pod red. Z. Kurnatowskiej, Poznań 1996.
- ²¹ L. Kajzer, *Wstęp do archeologii historycznej w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1996, s. 80.
- ²² E. Zaitz, *Badania Archeologiczne w opactwie OO. Benedyktynów w Tyńcu*, [w:] *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*, pod red. A. Buko i Z. Świechowskiego, Warszawa 2000, s. 305-331.
- ²³ Z. Świechowski, *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000, s. 267-270.
- ²⁴ Rezultaty tych prac wstępnie zostały zreferowane na III Forum *Architecturae Poloniae Medievalis*.
- ²⁵ E. Zaitz, *op. cit.*, s. 307.
- ²⁶ K. Żurowska, *Romańskie detale i fragmenty architektoniczne odnalezione w Tyńcu w latach 1970-1980*, [w:] *Symbolae historiae atrium*, Warszawa 1986; L. Kalinowski, *Zabytki rzeźby romańskiej w opactwie tynieckim*, [w:] *Speculum artis, Treści działa sztuki średniowiecza i renesansu*, Warszawa 1989, s. 83-129.
- ²⁷ K. Żurowska, *Romański kościół opactwa benedyktyńców w Tyńcu*, Folia Historiae Atrium, t. VI/VII, 1971, s. 77.
- ²⁸ Drewniane zabudowania należące do najstarszych faz założeń klasztornych zostały znakomicie udokumentowane przez czeskich badaczy, głównie Piotra Sommera, zatem nie dziwi ich obecność w najstarszych horyzontach budowlanych. Zastanawiająca w kontekście tynieckim jest przede wszystkim wzajemna relacja drewnianych i murowanych elementów.
- ²⁹ Próbe odtworzenia rozplanowania i wyglądu wnętrza, oraz wstępnego rozwarstwienia, w oparciu o opisy inwentarzowe, podjęli B. Kwiatkowska-Baster i Z.K. Baster, *Opatówka i Starostwo*, [w:] *Tyniec u progu tysiąclecia*, Kraków 1994, s. 97-109. W odniesieniu do zabudowy tzw. „Opatówki” jest to do chwili obecnej najpełniejsze opracowanie.
- ³⁰ T.M. Gronowski, *Zamek w Tyńcu, Średniowiecze Polskie i Powszechne*, t. I (5), Katowice 2009, s. 213-230.
- ³¹ *Op. cit.*, s. 226.
- ³² B. Kwiatkowska-Kopka, M. Zdanek, *Domy cysterskie...*
- ³³ M. Derwich, *Stan i potrzeba badań nad wspólnotami monastycznymi w Polsce średniowiecznej*, *Nasza Przyszłość*, 89, 1998, s. 41-42.
- ³⁴ A. Gieysztor, *Pierwsi benedyktyni w Polsce Piastowskiej*, [w:] *Benedyktyni Tyniecy w Średniowieczu*, Materiały z Sesji Naukowej Wawel-Tyniec, Kraków 1995, s. 9.
- ³⁵ B. Balázs, *A Pécsvárad Bencés Monostor Épitéstörténete Az Újabb Kutatások Tükrében* [w:] *Archaeology Of The Middle Ages And The Early Modern Period in Hungary*, Budapeszt 2010, s. 349-386.
- ³⁶ M. Derwich, *Monastycyzm Benedyktyni w Średniowiecznej Europie i Polsce. Wybrane Problemy*, Wrocław 1998, s. 177; podsumowanie dyskusji na temat drogi św. Wojciecha do Polski, w tym jego ewentualnych związków z Mons Ferreus w: T. Jurek, *Ad Mestris Locum: Where was the monastery founded by Saint Adalbert Situated*, *Acta Poloniae Historiae*, 103, 2011, s. 12.
- ³⁷ B. Balázs, *op. cit.*, s. 384.
- ³⁸ K. Kozák, *Stephan der Heilige und Pécsvárad. Quartierplätze, Edelhöfe, Fürstentzitze, Kapellen, Kloster*, [w:] *Specimina Nova Dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio Nominatae* 1988, pars prima, s. 145-160; O. Gállos, K. Kozák, *Pécsvárad, Műemlékek* (TKM) Bp., 1989.

Streszczenie

Problematyka budynków rezydencjonalnych – domu opata nie jest zagadnieniem często podejmowanym w literaturze przedmiotu. Najnowsze badania w klasztorze benedyktyńców w Pécsvárad skłaniają do skreślenia kilku uwag porównawczych. Wieloletnie badania archeologiczne w klasztorze benedyktyńców w Tyńcu nie objęły kompleksu budynków zwanych w literaturze „zamkiem – opatówką”. Postulat badawczy dotyczący tej części zespołu klasztorowego, w świetle doniesień w Pécsvárad, wydaje się w pełni uzasadniony.

Abstract

The issue of residential buildings – abbots' houses, is not frequently addressed in the literature of the subject. The latest research in the Benedictine monastery in Pécsvárad urge to jot down a few comparative remarks. Years-long archaeological research in the Benedictine monastery in Tyniec did not include the building complex known as the “castle – abbot's house”. In the light of findings from Pécsvárad, a research demand concerning that part of the monastic complex seems to be fully justified.